

Sendikal Yenilenme ve İletişim Teknolojileri

Özet:

1980'lerden sonra yeni iletişim teknolojileri ekonomik ve toplumsal değişimleri çözümlenmeye çalışan pek çok kuramsal çalışmanın odak noktası haline geldi. Aynı dönemde endüstrileşmiş ülkelerde sendikal kriz genel olarak kabul edilen bir olgu haline geldi ve dikkatler sendikal yenilenmeye yöneltildi. Bu iki olgunun birbirine yakınsaması ile yeni iletişim teknolojilerine uyum sağlamak sendikal yenilenmenin temel unsuru olarak kabul gördü. Bu çalışmanın amacı sendikaların yeni iletişim teknolojilerine uyum sağlamasının sendikal yenilenme ile ilişkisini kuran çalışmaları değerlendirmektir. Çalışmanın en önemli beklentisi yeni iletişim teknolojilerini ve sendikalar ile yeni iletişim teknolojileri arasındaki ilişkiyi daha derinlikli bir biçimde yeniden kavramsallaştırmayı sağlayacak bir dizi soru ve tartışmayı gündeme getirebilmektir.

Abstract:

Information and Communication technologies have become the focal point of most of the theories that have analysed economic and social changes after 1980s. At the same time, it has been widely recognized the trade union decline in industrialized world and many attentions have focused on the union renewal. These two phenomena have converged and the adoption of new communication technologies have been accepted essential for union renewal. The aim of this study is to examine the literature which is on the relationship between union renewal and the adoption of trade unions to information and communication Technologies. The main expected outcome of this study is to bring some questions and suggestive arguments to be able to discuss new communication technologies phenomenon and conceptualization of the relationship between trade unions and new communication technologies in a more comprehensive way.

Anahtar Kelimeler:

Yeni iletişim teknolojileri, e-sendika, siber-sendika, internet

Giriş

Zaman zaman işçilerin kazandığı olur, ama bu zafer geçicidir. İşçilerin mücadelesinin esas sonucu, o anki başarı değil, sürekli genişleyen birleşmeleridir. Bu birleşmeye, büyük sanayinin ürettiği ve değişik yerlerdeki işçilerin birbirleriyle bağlantısını sağlayan gelişen ulaşım ve iletişim araçları da yardımcı olur.

Komünist Manifesto (1847), Karl Marx ve Friedrich Engels.

Son yıllarda etkileşim özelliği ile kitle iletişim teknolojilerinden farkını vurguladığımız yeni iletişim teknolojileri, zamanı ve mekanı radikal bir biçimde değiştiren ve insanlığı geçmişinden ekonomik, siyasi ve kültürel olarak hızla kopararak yepyeni bir gelişme hatta toplumsal dönüşüm sürecini başlatan, yeni bir toplumun doğmasına neden olan teknolojiler olarak ele alınmaktadırlar. Yeni iletişim teknolojileri, enformasyon üretme, işleme, saklama ve iletme süreçlerini büyük ölçüde değişime uğratmıştır. Ayrıca son dönemde yeni iletişim teknolojilerinin gündelik yaşamda kullanımları da olağanüstü ölçüde artmış ve bu teknolojiler aracılığı ile iletişim ortamına erişim biçimleri çeşitlenmiştir. Bu değişimlerle birlikte, başlangıçta iletişim alanı içerisinde şekillenen bir alt alana verilen isim olan yeni iletişim teknolojileri, iletişim sürecine kattıkları yeni özelliklerle birlikte, pek çok sosyal bilim alanında toplumsal dönüşümü ele alan çalışmaların temel kavramı haline gelmiştir. Günümüzde toplumsal cinsiyet çalışmalarından, yeni toplumsal hareketlere, alt kültür çalışmalarından, emek çalışmalarına uzanan pek çok alanda, yeni iletişim teknolojilerinin yarattıkları dönüşüm, önemli bir sorunsal olarak çalışılmaktadır.

Yeni iletişim teknolojilerine ilişkin akademik ilgi böylesi bir gelişim gösterirken, yine değişik toplumsal grupların da yeni iletişim teknolojilerini temel alan yöntem ya da politika arayışları ile karşılaşmaktadır. Emek ekseninde örgütlenen çeşitli topluluklar ve sendikalar da aynı arayışları sürdürmektedir. Bugün artık emek eksenli örgütlenmelerin ve bu örgütlerden yana “bilgi” üreten akademisyenlerin yeni iletişim teknolojileri, özellikle de interneti temel alan ve “internet’in çalışanların örgütleri ve temsilcileri üzerindeki etkileri nelerdir?”, “sendikalar yeni

teknolojiye nasıl tepki verirler?”, “internet emeği ve emek örgütlerini güçlendirebilir mi?”, “sendikacılık siberanda başarılı olabilir mi?” gibi sorular temelinde yaptıkları çalışmalar (Dansock, 1996; Templer ve Solomon, 1998; Fiorito ve Bass, 2000; Fiorito; Ward ve Delaney, 2000; Symon, 2000; Greer, 2001; Fiorito, Ward ve Delaney, 2002; Gündoğan, 2002; Ward ve Lusoli, 2003; Şenkal, 2003; Bibby, 2004; Hertenstein ve Chaplan, 2005; Fiorito ve Royle, 2005; Aalto-Maturi, 2005; Kocabaş ve Canbay-Özgüler, 2005; Selamoğlu ve Şenkal, 2006) ciddi bir birikim oluşturmuştur. Bu çalışmanın temel amacı bu birikimin özellikle yeni iletişim teknolojileri ile sendikal yapıların değişeceğini ve sendikal krizin aşılabileceğini iddia eden bir bölümünü, iletişimin ekonomi-politiği içerisinde 1990’larda açığa çıkan, enformasyon toplumu eleştirisi ve yeni iletişim teknolojilerinin ekonomi politiği çalışmaları temelinde çözümlenmektedir.

İletişimin Ekonomi Politiği

İletişimin ekonomi politiği, 1970’lerde ana akım iletişim araştırmalarına getirilen eleştiriler temelinde, yöntem, varsayım ve kavrayış açısından birbirinden farklılıklar göstermesine rağmen tek bir başlık altında sınıflandırılabilir denli benzerlikler içeren bir dizi eleştirel yaklaşımı kapsamaktadır. Bu yaklaşımların başlıca ortak özellikleri, toplumsal dönüşümü sorun edinmeleri, toplumsal bütünlüğü göz önünde tutma çabaları, toplumsal etik anlayışları ve kuram ile pratiğin bir arada olması anlamındaki praksistir (Mosco, 1998). Bu ortak nitelikler, bu yaklaşımların temel amacını, toplumsal değişimleri ve tarihsel dönüşümleri anlamaya çalışmak ve bunu yaparken, ekonomi, siyaset, iletişim gibi ayrı ve uzmanlaşmış alanların varlığını reddederek bütünlüklü bir biçimde, “ekonomik örgütlenme ile politik, toplumsal ve kültürel yaşam arasındaki” etkileşim ile ilgilenmek olarak belirginleştirmektedir (Golding ve Murdock, 1991). İletişimin ekonomi politiği, ekonomik örgütlenme ve politik, toplumsal, kültürel yaşam arasındaki etkileşim ile ilgilenirken, iletişim kurumlarının toplumsal düzeyi olarak tanımlanabilecek şu çözümlenme birimlerine başvurur:

- Kurumsal ve teknolojik engeller,
- Bu engelleri kontrol eden şirket ve hükümetler,
- Ekonomi ve uluslararası ticari ilişkilerin iletişimi şekillendiren dinamikleri,
- Gelişme ve az gelişme kavramları,
- Ülkeler ve toplumsal gruplar arasındaki enformasyon üretme, dağıtma ve paylaşma konusundaki eşitsizlikler,

Yeni iletişim teknolojileri söz konusu olduğunda da, iletişimin ekonomi politiği benzer analiz birimlerini kullanmayı sürdürmektedir. 1970'lerden itibaren iletişime ekonomi politik yaklaşım çerçevesinde yeni iletişim teknolojilerine ilişkin yapılan çalışmaların temel amacı, bu teknolojilerin gelişmiş ülkelerdeki ekonomik ve siyasal doğuş koşulları, uluslararası güç dengeleri içindeki rolleri, az gelişmiş ülkelere girişi ve bu ülkelerde nasıl ve kimler tarafından, ne pahasına kullanılıyor olduklarının eleştirel çözümlemesidir (Tsui, 1991).

1990'larda ise, iletişim teknolojilerinin farklı yanları üzerinde duran, farklı kavramlar kullanan, ancak eleştirel, gerçekçi, kapsayıcı ve teknolojik determinist olmama noktasında birleşen bir ekonomi politik yaklaşımdan bahsetmek olasıdır (Garnham, 1997). Burada, öncelikle kapitalist ekonominin temel bir varsayımı reddedilmektedir. Bu temel varsayım, üretim ve tüketimde etkinliğin, en iyi piyasa mekanizması ile sağlanabileceği varsayımdır. En önemli unsuru rekabet olan piyasa mekanizmasının eleştirisinin, eksik rekabet, dışsallıklar, tekelleşme, çok uluslu firmalar gibi bir takım ekonomik kavramlar üzerine oturuyor görünse de, temelde bireyi esas almasına ve "insanların rasyonel olduğu ve kendi yararlarını en iyi bildikleri" varsayımına karşı geliştirilen bir eleştiriden temellendiği söylenebilir. Bu eleştiriler, kamusal politikaları, bu politikaların oluşturulma süreçlerini, aktörlerini, uygulanma araçlarını, yasalar, düzenlemeler, kurumlar gibi bir dizi olguyu ekonomi politik yaklaşımın ilgi alanına dahil eder (Schneider, 1997).

İletişimin ekonomi politiğinin günümüzdeki ilgileri, tüm bunların yanında, küresel üretim ve ticaretin aldığı biçimi ve bu yeni ekonomik, politik ve toplumsal çevrede iletişim ağlarının rolünün değişimini de kapsamaktadır. İletişim ağları üzerinde dolaşan enformasyonun teknolojik gelişmeler sonucunda niceliksel ve niteliksel bir değişim geçirmesi ve bu değişimle birlikte yeni iletişim ağlarına ilişkin politikalarda rekabetçi piyasa ekonomisinin ya da başka bir deyişle neo-liberalizmin etkisinin arttığı, politikaların aktör ve kurum bazında ampirik ve niteliksel çözümlenmeleri sonucunda açığa çıkmaktadır (Mansell, 1993). Yeni iletişim teknolojilerini temel alarak gerçekleştirilen projeler, bu değişimlerin sonuçları ile birlikte uluslararası işbölümünü ve küresel iktidar odaklarını yeniden yapılandıran ekonomik, politik ve toplumsal projelere dönüşmektedir. Bu projeler aynı zamanda, neo-liberalizmin doğallaştırılması sürecinin ve küreselleşme ideolojisinin en önemli dayanak noktası olmaktadır.

“Enformasyon toplumu” üst başlığı ile ele alabileceğimiz bir dizi kuramsal yaklaşım da, iletişimin ekonomi politiği içerisinde neo-liberalizmin doğallaştırılması ve küreselleşme ideolojisinin en önemli kuramsal dayanağı olarak ele alınmaktadır. Yirminci yüzyılın son on yılında yeni iletişim teknolojileri alanında yaşanan yeni gelişmeler ve ortaya çıkan internet, sayısal televizyon, cep telefonları gibi yeni iletişim teknolojileri uygulamaları enformasyon toplumu tezlerinin somutlaşması olarak ele alınmıştır. Yeni iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişme “yeni ekonomik, toplumsal ve kültürel bütünlüğün” çözümlenmesinde “insan etkinliğinin tüm alanlarına yayılma özelliği nedeniyle” başlangıç noktası olarak tanımlanmaktadır (Castells, 1996: 5). Yeni iletişim teknolojileri alanında yaşanan ve “devrim” olarak tanımlanan gelişme, egemen bakış açısına göre toplumun, ekonominin, kültürün ve politikanın “yeni” biçimini yaratmıştır. Ancak enformasyon toplumu kuramlarının yeni iletişim teknolojilerinin yayılması yoluyla “yeni” bir toplumun ortaya çıkıyor olduğu görüşü, günümüzün neo-liberal politikalarının en önemli meşrulaştırıcılarından birisi olmuştur.

Emek ve Yeni İletişim teknolojileri

Emek-yeni iletişim teknolojileri literatürü olarak adlandırabileceğimiz literatürün önemli bir kısmı sendikaların interneti kullanma biçimlerini ve internetin sendikal etkinliğin bir parçası haline gelip gelemeyeceğini sorgulamaktadır. Bu konudaki verilere bakıldığında yanıt net olarak verilebilir. Diamond ve Freeman, 2001 yılının Nisan ayı itibariyle cyberpicketline¹ isimli web sitesinde (<http://www.cf.ac.uk/socsi/union>) kayıtlı olan 2700 sendika web sitesi olduğunu belirtmektedirler (2002: 574). Aradan geçen 8 yılda bu rakamın çok daha fazla arttığı kolaylıkla söylenebilir. AFSCME (The American Federation of State, County, and Municipal Employees – Amerikan Kamu, Belediye ve Yerel Yönetim Çalışanları Federasyonu) nasıl şube kurulacağını da içeren bir dizi sendikal yayını web sitesinde yerel aktivistlere sunmaktadır (AFSCME, 2002). USWA (The United Steelworkers of America – Amerika Çelik İşçileri Birliği) sendika üyeleri için mesleki sorunlar ve emeklilik ile ilgili sürekli güncellenen enformasyon sağlamakta ve bir Acil Yanıt ağıyla, şubeler arası işbirliğini sağlamaktadır (USW, 2007). AFT (The American Federation of Teachers – Amerikan Öğretmenler Federasyonu) web sitesi bir yandan öğretmenler için yararlı kaynaklar sağlarken, diğer yandan kendi tarihi ve etkinlikleri ile ilgili videolar sunmaktadır (AFT, 2002). Bir başka anlamlı örnek ise Amsterdam Üniversitesi İleri Emek Araştırmaları Enstitüsü (University of Amsterdam Institute of Advanced Labour Studies), FNV (Dutch Confederation of Trade Unions –Hollanda Sendikalar Konfederasyonu) ve bir kariyer web sitesinin birlikte kurduğu ücret göstergelerini ücretsiz sağlayan uygulamasıdır. Bu uygulama ile İnternet üzerinden 45 ülkeden toplanan ücret bilgileri herkese ücretsiz olarak sunulmaktadır. Site'nin hedefi emek piyasasında saydamlığı sağlamak üzere ücret ve ücretle ilgili verilerin toplanması ve sunulması olarak açıklanmaktadır (Wageindicator, 2007). İsveç sendikaları toplu iş

¹ Cyberpicketline, 1 Mayıs 1997'de başlatılan bir projedir. Amacı, tüm sendika web sitelerinin adreslerini kayıt altına almaktır. Projenin web sitesinden, bütün ülkelerde kayıtlı olan tüm sendika web sitelerinin yanı sıra sendikalar için bilgi ve belge sağlayan ya da emek haberleri konusunda uzmanlaşmış başka sitelere de erişilebilmektedir.

görüşmeleri sırasında, web sitelerini görüşmelerdeki gelişmeleri üyelerine aktarmak ve üyelerin fikirlerini almak üzere oylamalar yapmak için kullanılmaktadırlar (Bibby, 2004: 7). Dünyadaki pek çok sendika internet üzerinden sendikal eğitim sağlama, uluslararası sendikal haberleri yayınlama, sendikal yayınlarını internet üzerinden sunma, kampanyalar düzenleme ve bu kampanyalara ilişkin bantları başka sendika sitelerine ekleyerek kampanyaya destek sağlama gibi uygulamaları kullanmaktadır. Bunun yanında e-posta yoluyla üyelere erişmek ve düzenli olarak e-bültenler göndermek, web sitesindeki güncellemeleri bildirmek ya da forumlar aracılığı ile tartışma ortamları yaratmak sendikaların internet kullanımının diğer biçimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanında bloglar gibi yeni internet uygulamaları, sendikaların her geçen gün internete ilişkin yenilikçi kullanım biçimleri geliştirmelerine olanak sağlamaktadır. (Lee, 2000a; Greer, 2002; Glass, 2003; Aalto-Matturi, 2005; Newman, 2005; Pinnock, 2005; Stevens ve Greer, 2005; Belanger, 2008)

Bu örneklerden yola çıkılarak, yeni iletişim teknolojilerine uyum sağlamanın sendikalar ve diğer örgütler açısından bir dizi olumlu sonuç yarattığı iddia edilmektedir. Bu olumlu sonuçlar, zaman tasarrufu, giderlerin azalması, mesajların doğrudan ilgisine gönderilmesi yoluyla esnekliğin olanaklı hale gelmesi, yerleşik medya tarafından filtrelenen sendikal haberlerin web siteleri yoluyla yayını, sendikal kadrolar arasında daha etkin bir iletişim, eşgüdümün artması, kamuoyundaki eski tip sendika imajının düzelmesi olarak özetlenebilir (Dewett ve Jones, 2001; Diamond ve Freeman, 2002; Fiorito vd., 2002). 1988 yılında Kanada sendikalarının yeni teknoloji kullanımına ilişkin Andrew Templer ve Norman Solomon'un yaptığı araştırmanın sonucunda dile getirilen sendikaların gerek enformasyon gerekse de iletişim teknolojilerine ilişkin kullanımlarının henüz olgunluğa erişmediği, ancak kaynak sıkıntısı olmayan büyük sendikalardan başlayarak hızla uyum sağlayacakları görüşü günümüzde gerçeklik halini almıştır (1988, 389-391). Richard B. Freeman, 2005 tarihli çalışmasında sendikaların internete uyum sağlamak konusunda zorlandığının düşünüldüğünü

ve sendikaların kuşkusuz internete şirketler kadar hızlı uyum sağlayamadığını belirtmektedir. Ancak Freeman'a göre ABD, İngiltere ve Hollanda sendikalarından bazılarının web siteleri, sendikaların interneti yenilikçi ve deneysel bir şekilde farklı biçimlerde kullanmayı başardıklarını göstermektedir (2005, 21). Sonuç olarak sendikalar, 2000'li yılların başından itibaren siber alana uyum sağlamış ve siber olanakları kullanma konusunda oldukça önemli örnekler yaratmışlardır. Bu noktada internetin pek çok alanda olduğu gibi, sendikal alanda da kaçınılmaz bir biçimde gündelik pratiğin bir parçası haline geldiği söylenebilir.

Sendikal Kriz, Yenilenme ve Yeni İletişim teknolojileri

Ancak asıl sorun herkes tarafından kabul edilen “sendikal kriz” etrafında şekillenmektedir. Sendikal krizin temel görüntüsü, sendikal işçi sayısının dünya çapında azalıyor olması; sendikaların en önemli işlevlerinden olan toplu sözleşmelerde etkilerinin azalması ve sendikaların en önemli araçlarından olan grevlerin sayısının ve etkilerinin azalması olarak tanımlanmaktadır. Sendikal krizin nedenleri konusunda da bir uzlaşma göze çarpmaktadır. Bu nedenlerin başına da “kapitalizmin yeniden yapılanması” yerleştirilmektedir.

Bir önceki dönemin “fordizm” olarak anılan büyük çaplı üretim örgütlenmesi ve kitlesel tüketim tarzlarının belirlediği sermaye birikim tarzında, sermaye birikiminin devamlılığını, toplumsal talebi/tüketim eğilimlerini düzenleyerek devlet sağlamaktaydı. Bu dönemde devlet ücret ilişkilerini düzenlemiş, “gerektiğinde gelecekteki ücretlerin harcanabilmesine olanak sağlayacak mali sistemleri” ulusal çapta kurmuş (Yıldızoğlu, 1996: 89), sosyal hizmetler ve harcamalar yolu ile ücretin bir kısmını üstlenmiş, tüm toplumsal kesimleri tüketim süreçleri içinde tutmayı sağlayacak mekanizmaları (işsizlik sigortası gibi) yaratmıştır (Bonefeld, 1991, 49). Bu politikalarda her ülkenin özgül koşulları gereği oluşan uluslararası farklılaşmalar, fordizm kavramı çerçevesinde gelişen kuramsal tartışmaların² temelini oluşturmaktadır. Bu

² Bu tartışmalar daha ziyade gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler bağlamında yapılmaktadır. Birikim rejimleri ve “fordizm” kavramlarının gelişmiş kapitalist toplumu temel aldığı, kapitalist üretim tarzının egemenliği altında

tartışmalar dışında, İkinci Dünya Savaşı öncesinde işçi sınıfı mücadelesinin giderek güçlenmesi ve sermaye birikiminin sürekliliğini sağlayabilmek için süreç içinde yoğun olarak tüketilen emeğin yeniden üretilmesi görevi, devleti “işgücünün toplumsal yoğun yeniden üretiminin maliyetinin bir kısmını ve emekçi gelirlerinin kısmen düzenlenmesini üstlenmek zorunda”(Yıldızoğlu, 1996) bırakmıştır. İşgücünün yeniden üretiminde kamu hizmetleri, emekçi gelirlerinin düzenlenmesinde ise iş yasalarının düzenlenmesi yoluyla sendikalarla uzlaşma, gelişmiş ülkeler yanında az gelişmiş ülkelerde de Keynesyen ekonomi politikalarının araçları olarak belirmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bir süre için istikrara kavuşmuş olan sermaye birikimi, önce ABD ve Avrupa’da aksamaya başladı ve 1970’lerin başında uluslararası para sisteminin çöküşü, petrol fiyatlarında yaşanan istikrarsızlıklar gibi belirtilerle birlikte yapısal bir krize dönüştü.

Krizin nedenlerine ilişkin olarak sermaye açısından iki temel argüman geliştirildi: düşük verimlilik ve yüksek ücretler. Bu argümanlar çerçevesinde üretilen çözümler ise ücretlerin “sosyal ücret” olarak tanımlanabilecek, kamu hizmetleri yoluyla devlet tarafından ödenen kısmının iptali ve sermaye birikimine aktarılması, sendikal hakların iptali ve emeğin disiplin altına alınmasını içermektedir. Böylece somut ifadesini bütün toplumsal süreçlerin piyasaya tabi kılınmasında bulan liberal ideolojiye yeniden dönüldü. Neo-Liberalizm olarak adlandırılan bu sürecin başlıca hedefleri, kar oranlarını dünya çapında yükseltmek, sömürü mekanizmalarını yetkinleştirmek ve sermayenin uluslararası dolaşımını düzenlemektir. Sermaye sınıfı açısından başarısının temel şartı ise artı-değer sömürsünün top yekûn bir saldırıyla hem yoğunlaştırılıp hem de yaygınlaştırılmasıdır. Artı-değer sömürsünün yoğunlaştırılması/yaygınlaştırılması ücretlerin ve istihdamın düşürülmesi, çalışma saatlerinin artırılması ve sosyal ücret biçimlerinden (sosyal güvenlik, parasız sağlık-egitim vb. gibi) vazgeçilmesi yoluyla gerçekleştirilebilir. Diğer bir boyutu ise artı-değer sömürsünü

çeşitli üretim tarzlarını barındıran az gelişmiş kapitalist toplumların çözümlenmesinde yetersiz kaldıkları iddia edilmektedir. Bu tartışmalar için bakınız (Gülalp,1993)

yoğunlaştırmayı amaçlayan yeni teknolojiler ve "emek yönetimi" tekniklerinin benimsenmesiyle, üretim sürecinin yeniden düzenlenmesidir.

Üretim sürecinin yeniden düzenlenmesi, politik müdahalelerle birlikte emekçi sınıfın, sermaye sınıfı karşısındaki mücadele yeteneklerini etkileyen unsurların da yeniden belirlenmesi demektir. Toplu iş sözleşmelerinin içerik ve kapsamının daraltılması, bireysel sözleşmeler ve ücret sistemleri, taşeron işçilik ve sürekli işsizliği çalışan kesimlerin tümü için genel bir norm haline getirmek, üretim sürecinin yeniden düzenlenmesi, kapitalizmin yeniden yapılanmasının temel görünüşleri, aynı zamanda da sendikal krizin unsurlarıdır.

Sendikaların krizine dair bu dışsal ve makro nedenler yanında daha içsel ya da öznel olarak adlandırılan nedenlerden de söz edilebilir. Bu nedenlerin başında sendikaların süreç içerisinde giderek daha hiyerarşik, merkezi ve bürokratik yapılar haline gelmeleri bulunmaktadır. Daha somut olarak yozlaşmış kast ilişkileri, sendikal demokrasinin yokluğu, işçilerin sendikalar içerisinde söz ve karar sahibi olmasını sağlayacak hiçbir organlaşma olmaması ve sendika yönetimlerinin sendikal politikalarda ve bütün önemli kararlarda tek belirleyen olmaları sendikal krizin nedeni olarak tanımlanmaktadır. Sendikal krizin nedenlerine ilişkin böyle bir sınıflandırmaya gidildiğinde, dışsal ve içsel nedenler birbirinden ayrı birer kategori gibi görünmektedir. Ancak sendikal krizi yaratan dışsal nedenler, sendika içi demokrasinin işletildiği, işçilerin karar mekanizmalarına katıldığı, sendika yöneticilerinin bağımsız bir tutum sergileyebildikleri koşullarda bile etkilerini sürdürmektedirler. Bu durumda, genellikle iki ayrı başlık altında toplanan bu nedenler arasındaki ilişkisel bağları doğru çözümleyebilmek, sorunu doğru tespit edebilmek, elbette ki çözüme yaklaşmak anlamına gelmektedir.

Bu ilişkisel bağlar göz ardı edildiğinde ise, sendikal krizin nedenlerinden birisi diğerine göre daha fazla önem kazanmaktadır. Sendikaların hiyerarşik, merkezi ve bürokratik yapılara dönüşmesini asıl neden olarak gören yaklaşımlar açısından, bu nedenlerin ve aynı zamanda da

sendikalı işçi sayısındaki azalma ve toplumsal desteğin yitilmesi gibi sonuçların ortadan kaldırılması, iletişim sürecinin (sendika-üye iletişimi, sendika-toplum iletişimi, sendikal taleplerin kamuoyuna anlatılabilmesi vs.) kendisi ile ilgili kabul edilmektedir. Sendikal krizin neden ve sonuçları sadece iletişim süreci ile ilişkilendirildiğinde ise *İnternet* sihirli bir sözcük haline gelmektedir. Çünkü internet bir yeni iletişim teknolojisi olarak, kitle iletişimi teknolojilerinden farklı bir dizi özelliğe sahiptir. Bu özellikler etkileşim, kitlesizleştirme ve eşzamansızlık olarak adlandırılmaktadır. Özellikle etkileşim özelliği ile iki yönlü-yatay iletişime basın, radyo ve televizyon gibi iletişim araçlarından daha fazla olanak tanıyor olmasından dolayı, iletişim etkinliğinde önemli bir dönüşüme neden olacağı beklentisini yaratmıştır. Sendikal krizin aşılması ve sendikaların yenilenmesi için de iletişim etkinliğinin etkileşimli hale gelmesi yepyeni umutlar yaratmaktadır. Sendikal yenilenme emek örgütlerinin karşı karşıya bulunduğu etkisizleşme ve küçülmeye karşı kendilerini savunabilmek için ihtiyaçları olduğu düşünülen yeni yapılanmaları, yeni stratejileri, yeni uluslararasılaşma tarzlarını ve yeni sendika-işyeri yönetimi ilişkilerini adlandırmak için kullanılmaktadır (Cradden ve Hall-Jones, 2009). *Eğer yeni iletişim teknolojileri, iletişimin daha hızlı ve daha güçlü biçimlerini sağlayarak, şirketleri hızla değişen bir piyasada rekabet edebilir kılıyorsa, neden sendikaları da daha güçlü ve daha verimli hale getirmesin?* Bu soru, internetin toplumsal bir iletişim aracı olarak, tüm geleneksel kurumları ve sosyal ilişki biçimlerini değiştirdiği gibi sendikaları da değiştireceği beklentisinin yükselmesine neden olmaktadır (Diamond ve Freeman, 2002).

Bu beklentinin en önemli kanıtı, sendika olarak işlevlerini yeni iletişim teknolojileri ile bütünleştiren siber-sendikalar, sendikalaşma hakkındaki sözlerini daha önce ulaşamadığı işçi kesimleri arasında yayan siber-örgütçüler, sendikaların üyelerini internet kullanarak hareket geçirdiği siber-grevler gibi uygulamaların gündeme gelmesidir. Tüm bunlar, başlangıçta internet ve web ortamının sendikalar lehine yenilikçi kullanımları olarak ele alınabilirler.

Ancak yeni iletişim teknolojileri ile sendikal yapıların değişeceğini ve sendikal krizin aşılacağını iddia etmeleri nedeniyle daha ayrıntılı bir şekilde çözümlenmeleri gerekmektedir. Yeni iletişim teknolojilerinin sendikalar üzerindeki dönüştürücü ve krizi aşmayı sağlayacak etkilerine vurgu yapan bu bir dizi yaklaşımın ortak özellikleri yeni iletişim teknolojilerinin, özellikle de internetin niteliklerine temel bir önem atfediyor olmalarıdır. Ancak bunlar arasında bazı vurgu farklılıklarından söz etmek mümkündür. Bu vurgu farklılıkları yeni iletişim teknolojilerinin dönüştürücü potansiyeline ilişkin yapılan tanımlardan kaynaklanmaktadır. Bu tanımlar, aynı zamanda bu sendikal krizin nedenlerine ilişkin bazı imaları da içermektedir. Burada, bu farklı yaklaşımlar arasında argümanlar temelinde bir ayrıştırma denenecektir.

1. İnternetin neden olduğu büyük değişime sendikalar uyum sağlamak zorundadır. Uyum sağlayamadığı durumda sendikaların soyu tükenecektir.

Literatürde karşımıza çıkan sendika-dinazor analogisini de hatırlatan bu argümanın, ima ettiği şey, kapitalizmin yeniden yapılanmasını da, sendikal krizi de belirleyen temel unsurun teknolojik gelişme olduğudur. “e-sendika” yaklaşımı olarak adlandırılabilir yaklaşımın temelinde de bu argüman ve imledikleri yer almaktadır. Literatürde Roger Darlington’la özdeşleştirilen (Cockfield, 2005: 93) e-sendika yaklaşımı, internetin iç iletişimi ve işgörmeye biçimlerini, dışarıyla iletişimi ve iş görme biçimlerini, üye etkinliklerini, işçi eğitimi süreçlerini, konferanslar ve sempozyumların düzenlenmesi biçimlerini, sendikaların uluslararası ilişkilerini ve hatta toplu sözleşme süreçlerini etkileyerek, daha verimli hale getireceği görüşündedir (Darlington, 2000). Roger Darlington sendikal krizden bahsetmiyor olsa da, e-posta, web sayfaları, uzaktan eğitim modülleri ve video konferans olanaklarıyla yaratılan e-sendika aslında sendikal krizi de aşmış görünmektedir. Diğer yandan, Darlington, e-sendikanın önünde elbette ki bazı engeller bulunduğunu söylemektedir. Bu engellerin başında üyelerin pek çoğunun internet erişimi olmaması bulunmaktadır. Bunun yanında

internet yatırımlarının maliyeti, pek çok sendikanın geçerli bir yeni iletişim teknolojileri stratejisinin olmaması başlıca engellerdir. Ancak en önemli engel kültürel engeldir. Sendikaların tutucu olması, yerleşik iktidar yapıları, taze ve yaratıcı fikirlere kapalı olmaları bu kültürel engelin önemli yanını oluşturmaktadır. Darlington tarafından kültürel engel olarak tanımlanan bu durum, Darlington'a göre aynı zamanda da sendikaların bugün içinde bulunduğu durumun temel sorumlusudur. Darlington'a göre kültürel engel, sendikaların içinde bulunduğu durumun nedeninin sendikal kadroların girişimci ruha sahip olmaması ya da yenilikçi olmamasından kaynaklandığını ifade etmektedir.

Darlington'a göre, yeni iletişim teknolojilerinin yarattığı büyük değişime uyum sağlamak zorunluluktur. Bu yeni iletişim teknolojilerinin yarattığı yeni topluma uyum sağlamak ve yeni gerçeklikle uzlaşmak dışında herhangi bir yol yoktur. Çünkü uyum sağlamamak bu değişim sürecinde saf dışı kalınması anlamına gelmektedir. Bu değişimden ve e-sendikaya dönüşmekten kaçış söz konusu değildir. Çünkü internet kullanımı hızla artmakta, internet altyapısı maliyetleri hızla azalmakta, sendika üyeleri giderek daha fazla, 7/24 hızlı ve kişiselleştirilmiş hizmetler gibi sadece e-sendika sayesinde sunulacak hizmetleri talep etmektedir. En son ve en önemli gerekçe ise, e-sendikaya dönüşmediği durumda sendikaların soyunun tükenecek olmasıdır. Darlington'un, değişime uyum sağlayamayanların "doğal ayıklanma" sonucu tarihten silinecekleri tezi tam bir sosyal evrimcilik içermektedir. Bu tez aynı zamanda teknolojiyi diğer süreçlerden yalıtılmış olarak ele alan ve toplumsal değişimin başlıca nedeni olarak tanımlayan ve her yeni teknolojinin hızla zihinlere bulaştırdığı şeyin, yani "teknolojik determinizm" in ta kendisidir (Williams, 1989: 125).

Oysa teknoloji zaten mevcut olan bir toplumsal ilişkiler sistemi içerisinde doğar. Ancak üretime yönelik yatırım için seçildiği ve belirli bir toplumsal kullanım yolunda geliştirildiği yani elverişli hale geldiği zaman genel önem kazanır. Bu seçim ve geliştirilme süreçleri verili

toplumsal ve ekonomik ilişkiler çerçevesinde olur ve belirli kullanım ve üstünlükler için tasarlanır (Williams, 1989: 124-125).

2. Geleneksel örgütlenme stratejileri ile internetin sağladığı yeni olanaklar birleştirilmelidir.

Literatürde e-sendika yaklaşımı ile birlikte anılan siber-sendika yaklaşımının en önemli temsilcisi olan Arthur Shostak, e-sendika yaklaşımının interneti tek ve asıl değiştirici güç olarak konumlandırmasının tersine, internetin ancak militanlık, iş yasalarının reformu ve siyasal eylem bileşimi içerisinde yer alırsa yararlı olabileceğini ileri sürmektedir (1999a). İnternete doğrudan bel bağlamanın, bir süre sonra onu sınırlandırıcı ve üst bir sistem haline getireceği konusundaki haklı öngörüsü çerçevesinde, internetin sendikalar için bir yardımcı ve aksesuar olması gerektiğini ileri süren Shostak'a göre, siber-sendika sadece bir hardware ve software sorunu değil de, bir "*thoughtware*"³ sorunudur (2001, 102). Bu *thoughtware* sorunu, siber-sendikanın sendikalarda var olan iktidar yapılanmalarını tamamen değiştirecek olması ve sendikaların verili iktidar yapılarını tutuculukla korumak istemeleri ile ilgilidir.

Shostak, kitabının başlığında da belirttiği üzere (Cyberunion: Empowering Labor Through Computer Technology – Siber-sendika: Emeği bilgisayar teknolojisi ile güçlendirmek) eleştirel pedagojinin "güçlendirme"⁴ kavramı dolayımı ile bilişim teknolojilerini ele almaktadır (1999a). Shostak'a göre sendikalar bilişim teknolojilerinin kendilerini güçlendirici etkilerini zaten keşfetmiştir ve kullanmaktadır (1999b, 123). Ancak siber-sendika modeli içerisinde "emeği güçlendirmek" çok daha farklı anlamlar kazanacaktır. Siber-sendika

³ "Hardware" Türkçeye, donanım olarak çevrilmektedir. Başka kullanımları olsa da bilgisayarların mikro işlemciler, depolama, veri giriş ve çıkış birimlerini içeren fiziksel birimlerine verilen isimdir. Software (yazılım) ise, bir bilgisayarda donanıma hayat veren programlar, yordamlar, bilgisayar dili kullanılarak oluşturulmuş anlamlı ifadeler bütününe verilen isimdir. Thoughtware, hardware ve software terimlerine benzeştirilerek insanın tüm düşünce ve eylemlerinin toplamı olarak kullanılmaktadır.

⁴ Güçlendirme (empowerment) birey ya da grupların tercihler yapma ve bu tercihlerini beklenen etkinlikler ya da sonuçlara dönüştürme kapasitelerini artırma süreci olarak tanımlanmaktadır. Ancak eleştirel pedagoji içerisinde bu kavram eleştirel bilinç, toplumsal adalet, sorunların toplumsal bağlamla ilişkisinin kurulması gibi bir dizi kavramla ilişkili olarak tartışılmaktadır.

modeline uyum sağlayan mevcut sendikal yapılar, internetin ve bilişimin sağlayacağı olanaklarla ıslah olacak ve bu ıslah olma durumu, Shostak'a göre sendikaların toplum nezdindeki yerinin de ıslahı anlamına gelecektir. Shostak'ın siber-sendika modeli, moda olan deyimle “*best practice*” yani en iyi uygulamayı aramaya dönüktür. Bu en iyi uygulama çerçevesinde Shostak, sendikaların yeni iletişim teknolojilerini kullanımlarına göre, siber- ilgisiz, siber-avare, siber-fayda ve siber-sendika olarak ayrıştırılmasını önermektedir. Bunlardan ilk üçü günümüz sendikalarının interneti ya da yeni iletişim teknolojilerini kullanma biçimlerini tanımlamaktadır. Siber-sendika ise Shostak'a göre varılması gereken noktadır. Siber-ilgisizler, aslında yeni iletişim teknolojileri alanındaki gelişmelere ilgisizdirler. Teknoloji kullanımı konusunda gönülsüz olanlar ya da buna karşı koyanlar, Shostak tarafından bu başlık altında sınıflandırılmaktadır. Siber-avareler, bu konuda muhalif değillerdir ancak bir yönelim ya da bir ayırım belirlemeden, gelişigüzel bir teknoloji kullanımları vardır. Faklı alanlarda kullandıkları teknolojik uygulamalar arasında bir tutarlılık ya da bir bilinç aramak boşunadır. Siber-fayda yaklaşımında ise, genellikle sendikanın bir yeni iletişim teknolojileri profesyoneli vardır, bilgilendirici bir web sitesi, etkin bir e-posta kullanımı, yeni iletişim teknolojilerini kullanma konusunda bilinçli bir tercih söz konusudur. Ancak buradaki temel problem, yeni iletişim teknolojileri aracılığı ile sendikanın geleceğinin nasıl şekillendirileceği ya da geleneksel sendikaların olumlu yanlarının nasıl etkin hale getirileceği ile ilgilenilmiyor olmasıdır. Siber-sendika ise “değerli gelenekleri koruyan ve geleceğe karşı sorumlu olan” bir sendikal anlayıştır (1999a, 1999b, 2001, 2002).

Shostak'a göre siber-sendika modelinin dört unsuru vardır: bunlar ileri görüşlülük, yenilikler, hizmetler ve geleneklerdir. İleri görüşlülük, sendikaları önsezilere sahip olmak ve sonucu tahmin edebilmek açısından güçlendirir. Yenilikler yaratıcılığa gç verir. Hizmetler dller vaat eder ve gelenekler duygusal bağları kurar (1999b, 127). Shostak'ın siber-sendika modeli, alışkan işçilerin “görüşlerini dillendirmek, bilgi almak ve sendikalarını güçlendirmek için

internete bağlanması” ön kabulü nedeniyle fazlaca zorlanmış bir model olarak eleştirilmektedir (Sanders, 2000, 52). Shostak’ın yaklaşımında önem atfedilen ileri görüşlülüğün ise sendikaları önsezi ve toplumsal geleceği tahmin edebilir kılarak güçlendireceği varsayımına karşılık bir çeşit hayalcilik olarak adlandırılmakta ve eleştirilmektedir. Aynı eleştiri, Daniell Bell’in, *The Coming of Post-Industrial Society*⁵ isimli kitabının girişinde, yaptığını iddia ettiği “toplumsal tahmin” çalışmasından başlayarak(1973: 3) tüm endüstri sonrası toplum, enformasyon toplumu, bilgi toplumu ya da ağ toplumu yaklaşımlarına yapılmaktadır (Webster, 1995; Kumar, 1991). Öte yandan Shostak siber-sendika modelinin ne denli gerçekçi olduğuna örnek olarak İsveç sendikalarının üyelerine internet hizmeti sağlamak üzere uluslararası bilgisayar firmalarından birisinden yapmış olduğu 100 milyon dolarlık alımı göstermektedir (1999a). Bu örnek, siber-sendika yaklaşımının bütün iyi niyeti ve ütopyacı yanına rağmen, işçi sendikalarının küresel ekonominin en büyük ve karlı piyasalarına bağımlı kılınması ve o piyasaların en önemli müşterileri haline getirilmesi gibi sonuçlarının da olabileceğini imlemektedir.

Tüm bu eleştiriler dikkate alındığında, Shostak’ın bu alana asıl katkısının, sendika web sayfalarının nasıl olması, sendikaların e-postayı nasıl kullanmaları ya da sendikaların forum sayfalarını nasıl düzenlemeleri gerektiği konusunda oluşturduğu pratik rehberler olduğunu söylemek mümkündür.

⁵ Bell kitabının büyük bir bölümünü Marx ile tartışmaya ayırmış ve tüm argümanlarını Marx ve Sovyetler Birliği tartışmalarının içinden çıkarmıştır. Mattelart, Bell’in de içinde olduğu ve kapitalizmi aşan bir toplumsal dönüşüm yaşandığını iddia eden fütürist yazar ve ideologları “açıkça anti-komünist olan ve çok satan kitaplarında teknolojik devrimi sol olan her şeye karşı yürüttükleri mücadelenin yeni savaş atına” dönüştürmek ve onlarla aynı fikirde olmayan herkesi dinazor ve çağdışı olarak sınıflandırmakla eleştirmektedir.

3. İnternetin yarattığı yeni iletişim ortamı, sendikal krizin hem içsel, hem de dışsal nedenlerini ortadan kaldırır. Sendikal demokrasiye yol açar, sendikaların taleplerini topluma anlatmalarına yardımcı olur.

En genel biçimde “ağlaşmış emek hareketi” olarak ifade edebileceğimiz bu argümana ilişkin, önceki iki argümanda olduğu gibi bir temsilci atamak zor görünmektedir. Çünkü bu argüman, asıl olarak önceki iki argümanın temsilcilerine yöneltilen eleştirilerden yola çıkmaktadır. Bu eleştirilerin odağında, diğer yaklaşımların içerdiği farklı düzeylerdeki teknolojik determinizm ve sendikal krizin büyük ölçüde göz ardı edilmesi bulunmaktadır.

Aslında çok çeşitli argümanlar ve eleştirileri tek bir başlık altında sınıflandırmanın her türlü sorunu ve zorluğuna rağmen, bu çok çeşitli argüman ve eleştirilerin yadsınamaz ortak noktaları olması, aynı argüman temelinde sınıflandırılmalarına olanak tanımaktadır. Hem interneti ele alış hem de sendikal yenilenmeye ilişkin öngörülerini bağlamında, hepsinin sendikal krizi aynı zamanda bir iletişim problemi olarak kavrayor olmaları bu ortak noktalardan ilkidir. İletişim problemi derken aslında iki boyuta vurgu yapılmaktadır. Hem sendika içi, yani sendika merkezleriyle, daha alt birimler ve üyeler arasındaki iletişimde bir problem vardır, hem de sendikalar ile kamuoyu arasındaki iletişimde bir problem vardır. Geleneksel sendikaların önemli bir bölümü, işçilerin sendikal politikaların belirlenmesi ve önemli kararlarda söz sahibi olmasını sağlayacak mekanizmalara sahip değildirler. Bu mekanizmaların yokluğu, geleneksel sendikal hareketin en önemli sorunu olarak tartışılan bürokratikleşme ve merkezileşmede somutlaşmaktadır. İnternet ise, yarattığı etkileşimli iletişim ortamı sayesinde, sendikaları demokratikleştirecek, *desentralize* edecek, daha saydam ve açık hale getirecek, bürokrasiyi zayıflatacaktır. Diğer taraftan, medya yapılanmasının da neden olduğu sendikalarla toplumun geri kalanı arasında oluşan kopukluk, sendikaların taleplerini topluma anlatmalarını, grev gibi gerekli durumlarda kamuoyu desteği oluşmasını olanaksız kılmaktadır.

Glasgow Üniversitesi Medya Grubu'nun (GUMG) 1970'ler ve 1980'lerin başlarında yapmış oldukları ve televizyon haberlerinin sunumundaki sistematik sınıf yanlılığını ortaya koyan çalışmalar medyanın tutarlı bir orta sınıf ideolojisi ürettiğini ve işçi sınıfı aleyhine belli sınıfsal önvarsayımlara dayandığını ortaya koymuştur (GUMG, 1976, 191). GUMG'ye göre medyada sendikalara ve işçilere dair haberler en az üç bakımdan yanlıdır. İlk olarak medya toplumsal gerçekliği yanlış temsil eder; ikinci olarak medya haberleri kapitalizmin merkezi ekonomik ilişkilerini olumlamaları ölçüsünde yanlıdır, üçüncüsü işçi sınıfının sesi medya haberlerinde dışlanır. Bu üç yanlılık nosyonu, sendikaların taleplerini topluma anlatmak, grev gibi gerekli durumlarda kamuoyu desteği sağlamak noktasında, gerçekliği çarpıtan, egemen toplumsal ilişkileri olumlayan ve işçilerin ve onların temsilcilerinin bakış açılarını dışlayan medyayı bir iletişim ortamı olarak kullanmayı olanaksız kılar (Stevenson, 2008, 53-54). Oysa internet, web sayfaları aracılığı ile sendikaların daha geniş izleyiciye ulaşmalarını sağlayarak, sendikaları daha güçlü ve etkili hale getirecektir (Lee, 2000a:3).

Sendikal krizin bir iletişim problemi olarak kavranması dışında diğer bir ortak nokta ise, doğrudan ya da dolaylı olarak "bilgi iktidardır" argümanına yaptıkları vurgudur. Bu argüman Chris Bailey tarafından şöyle ifade edilmektedir: "Pek çok sendika taraf olduğunu iddia ettiği demokratik değerlerden hayli uzak düşmüştür... Ağlaşmış bir emek hareketi⁶ yaratmanın önündeki başlıca engel, bu yerleşmiş sendika bürokrasilerinin direncidir. Ağlaşma ile yakından ilgili olan enformasyonun yayılmasını, büyük ölçüde "bilgi kanallarını" denetimlerinden kaynaklanan kendi egemen pozisyonlarına açıkça bir tehdit olarak görmektedirler" (Bailey, 1999).

Bailey'in bu sözlerinin ardında, sendikal demokrasi ile iletişim sistemleri arasında güçlü bir bağ olduğu yönündeki varsayım ve iletişim sistemlerindeki dönüşümün herkesi düşünmeye ve kurumsal yapıların ötesinde eyleme yöneltebileceği öngörüsü bulunmaktadır. Aynı yaklaşımın

⁶ "Networked Labor Movement" karşılığı olarak kullanılmıştır.

devamı olarak, herkesin sendikal eylemliliğın içerisinde yer almamasının nedeni sendikal demokrasinin olmaması gösterilmektedir. Bunun nedeninin ise sendikal oligarşiyi üreten sıradan üyelerle sendikal kadroların arasındaki bilgi eşitsizliğı, iletişim araçları üzerindeki farklı denetim biçimleri, sıradan üyelerin zaman, enerji ve mekan yoksunluğu ve iletişimsel yeteneklerin farklılığı (Greene vd., 2003, 284) olduğu iddia edilmektedir. Bu yaklaşıma göre, yeni iletişim ağları sendikal örgütlenmenin daha dağıtık biçimleri için yeni olanaklar açmakta, elektronik yakınlaşma enformasyonun ve kaynakların daha geniş bir yayılımını kolaylaştırmakta, yeni iletişim teknolojilerinin sunacağı yeni olanaklar aktivistleri sendikal eylemliliğın anlamı ve mekanları konusunda yeni kavramsallaştırmalara zorlamakta ve dolayısıyla yeni iletişim teknolojileri sendikal oligarşiyeye meydan okuma potansiyelini yaratmaktadır (Greene vd., 2003: 288).

Bu yaklaşım, sendikayı kapalı bir toplumsal birim olarak kurguladığımız koşullarda anlamlı olabilir. Oysa, sendikayı geniş bir toplumsal bağlam içerisine yerleştirdiğimizde, aynı beklentileri, yani yeni iletişim teknolojilerinin tüm var olan egemenlik ilişkilerine karşı meydan okuma potansiyeli barındırdığını ileri sürmek, neo-liberalizmin meşrulaştırıcısı olan enformasyon toplumu kuramlarını kabul etmek anlamına gelmektedir. Bu noktada tüm diğer teknolojiler gibi yeni iletişim teknolojilerinin de toplumsal iktidarın ekonomik, teknik ve aynı zamanda da ideolojik ve politik tercihleri çerçevesinde tasarlandığı belirtilmelidir (Ansal, 1985, 170).

4: İnternet sendikaları uluslararasılaştıracak ve enternasyonalizmin yeniden doğuşuna önderlik edecektir.

Emek-yeni iletişim teknolojileri literatüründe en fazla gönderme yapılan Eric Lee, bu yaklaşımın en üretken yazarlarından birisidir. Eric Lee, *The Labour Movement and the Internet: The New Internationalism* (Pluto Press, 1997), *The Internet belongs to everyone*

(2000b), How Internet Radio Can Change the World: An Activist's Handbook (Barnes & Noble, 2005) kitaplarının yazarı, bir sendika aktivisti ve aynı zamanda da internet aktivistidir.

İşçi sınıfının enternasyonalizm düşünüyü 18. yüzyıl işçi sınıfı hareketine dek götürmek mümkün olsa da, bu düşün ilk gerçekleşmesi Marks ve Engels'in Komünist Manifesto'da yaptığı "Dünyanın bütün işçileri birleşin" çağrısından 16 yıl sonra, bugün bilinen adıyla I. Enternasyonal'in kurulması ile olmuştur. I. Enternasyonal tek tek ülkelerdeki işçi sınıfı hareketlerini uluslararası tek bir hareketin birbiriyle dayanışma içinde olan parçaları haline getirme yönünde atılan ilk önemli adım olarak nitelenmektedir. "Kendi kendini dağıttığı" 1876 yılına dek, değişik ülkelerde gerçekleşen grev ve işçi hareketleri ile kurduğu uluslararası dayanışma ilişkisi, işçi enternasyonalizminin iskeletini oluşturmuştur. Eric Lee'nin temel aldığı enternasyonalizm çabası, tam da I. Enternasyonal örneğinde somutlaşmaktadır (1997, 2-6).

İşçi sınıfının enternasyonal birliği vurgusuyla, 19. yüzyılın sonlarından itibaren dünya işçi sınıfı hareketi içerisindeki sosyalizm temelli olan ve olmayan bir dizi enternasyonalizm çabasının ürünü olarak pek çok uluslararası örgütlenme kurulmuştur. Bölgesel düzeyde örgütlenen çokuluslu sendikalar ya da tüm ülkelerin sendikalarını bir araya getiren sendikal üst birlikler günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Ancak bu uluslararası ya da çokuluslu örgütsel yapıların etkinliklerinin mali olarak yeterince desteklenmemesi nedeniyle ulusal düzeyde örgütlenmiş sendikaların aktivistlerine ulaşamıyor oldukları iddia edilmektedir. Bu durumu, işçi sınıfının uluslararası birliği sorununun önemli bir nedeni olarak tanımlayan yaklaşım açısından enternasyonalizm-iletişim teknolojileri ilişkisi önem kazanmaktadır.

Lee'ye göre yeni iletişim teknolojileri bu noktada, geleneksel sendikalara yöneltilen bürokratlaşma ve merkezileşme eleştirilerinin, yeni iletişim teknolojilerinin yaratacağı yeni iletişim ortamı ile aşılmasını sağlamak yanında, aynı zamanda sendikaları uluslararasılaştıracak ve geleneksel enternasyonalizmin yeniden doğuşuna önderlik edecektir.

Lee'nin yeniden doğuşunu müjdelediği “geleneksel enternasyonalizm” aslında 1. enternasyonalde somutlaşan enternasyonalizmdir (1997). Bu somutlaşmada, ulus-devlet perspektifinin bir ürünü ve ulusal korumacılığın sendikal biçimi olarak enternasyonalizmin bir eleştirisi de açığa vurulmaktadır. Bu eleştiriye göre, kuzey ülkelerinde kurulu olan geleneksel sendikaları temel alan ve eski olarak adlandırılan enternasyonalizm, bir çeşit sendikalar diplomasisidir ve bu sendikalar bu diplomasi içerisinde ulus-devletlerin dış politikalarının bir uzantısı olarak yer aldıklarından aynı zamanda da “sendikal emperyalizm” olarak tanımlanabilir (Munck, 1995: 316; 2002: 142-145). Diğer taraftan Munck, “eski enternasyonalizm”, “yeni enternasyonalizm” ayrımıyla internetin ancak sendikal hareketin yapısal bir dönüşümüyle birleştiğinde, uluslararası şirketlere eşit güçte bir “sanal” güç yaratma potansiyelini gerçekleyebileceğini ileri sürmektedir (2002, 157). Yeni enternasyonalizmde “yeni”, Waterman’a göre bazı ayırt edici özelliklere sahiptir:

- Ücretli işçiler arasında sınırötesi bir dayanışma hareketi yaratması
- İşçilerin gündelik hayattaki endişelerini ve hedeflerini ifade etmesi
- İşçilerin kaynaklarına ve çabalarına dayanması
- Büyük güçlerin ya da uluslar arası sömürü ve baskının karşısında olması
- Küresel çapta bir çıkar ve eylem birliği kurma eğiliminde olması
- Diğer halkçı ve demokratik çıkarların, kimliklerin ve hareketlerin tamamlayıcısı olması (2001, 80)

Bu ayırt edici özellikler, sendikal krizi aşma noktasında karşımıza çıkan işyeri/işletme sendikacılığı ya da mevcut üye sayısını, sadece kendi üyelerine dönük sendikal faaliyetleri çeşitlendirerek korumaya dönük yaklaşımları aşan bir vurgusu olduğu açıktır. Önerilen yapısal dönüşüm, tam da emek hareketinin artık tek tek şirketlerle değil, bütün bir küresel kapitalizmle yüzleşiyor olmasına dayandırılmaktadır. Bu durum Munck tarafından,

“kompleks bir kapitalizm kompleks bir enternasyonalizm ister” diye ifade edilmektedir (2002, 160). Bu kompleks enternasyonalizme, internet ya da yeni iletişim teknolojilerinin katkısı ise, kurumsal sınırların dışında bir düşünüş ve eylem imkanı sunmasıdır.

Değerlendirme ve Sonuç

Yeni iletişim teknolojileri ve sendikalar arasında var olduğu düşünülen ilişkiye dair sorun, sadece teknoloji ile bütünleşmiş siber-sendikalara, sendikalaşma hakkındaki sözlerini internet aracılığı ile daha önceden erişemediği kesimlere iletebilen siber-örgütçülere, internet üzerinden hareketlendirilen işçilerin örgütlediği siber-grevlere, internet aracılığı ile kitleleri örgütleyebilecek, mücadeleyi örecektir, şirketlerin sendikalaşma konusundaki dezenformasyon çabalarının üstesinden gelecek, sendikal aktiviteleri küresel düzeyde eşgüdümleyecek sendikaların ortaya çıkacağına (Lazarovici, 1999; Shostak, 1999a, b; Yager ve Threlkeld, 1999) inanmak ya da inanmamak değildir. Asıl sorun internetin ya da yeni iletişim teknolojilerinin sunulduğu gibi tüm toplumsal kesimler için kendiliğinden yararlı olup olmadığı sorunudur. Tam da bu noktada Garry Chaison, yeni iletişim teknolojilerinin sendikalara yönelttiği birbiriyle ilişkili üç tür tehditten söz etmektedir. Chaison’ın ilk dikkat çektiği tehdit, yeni iletişim teknolojilerinin işin kendisini dönüştürmesidir. Var olan sendikaların işyerini temel alan örgütlenme biçimi, diğer işçi haklarını savunan örgütlenmelerle ve kimlik temelli örgütlenmelerle kendilerini rekabet içinde hissetmeleri, giderek işçileri kolektif temsiliyetten yararlananlar olarak değil de sendikanın müşterileri olarak görmeleri yeni iletişim teknolojilerinin işin kendisini dönüştürmesiyle giderek daha ciddi sorunlar haline gelecektir. İkinci tehdidi Chaison sendikaların geleneksel olarak işle ilgili konularda işçilerin kolektif sesinin ifade edildiği örgütler olarak görülmesi durumuna ilişkin olarak tanımlar. Eğer sendikalar sadece işçilerin kolektif sesi ise, şirket intranetleri rahatlıkla sendikaların yerini alabilirler. Bundan kaçınmak için Chaison’a göre sendikalar sanal dünyada daha fazla yer almaya çalışmakta, ancak bu da üçüncü tehditi açığa

çıkartmaktadır. Üçüncü tehdit, giderek sanal dünyaya daha fazla bel bağlayan sendikaların, heyecan içerisinde web sayfaları kurmaları, bu web sayfalarıyla örgütlenmeyi güçlendirme, işçi eğitimlerini gerçekleştirme, grevlerde üyeleri mobilize etme, halkla ilişkiler ve politik eylemleri gerçekleştirme beklentilerine girmeleridir (2002; 2005).

Chaison, bu alanda düşünce üretenlerden pek azının yeni iletişim teknolojilerinin sınırlılıklarını görebildiklerini iddia etmektedir. Yeni iletişim teknolojilerinin sınırlılıklarını görebilenlerden ise sadece bazıları bir adım daha öteye gidebilmekte ve bütün bir sürecin sendikaların yeni iletişim teknolojileriyle girdikleri Faustian⁷ bir anlaşma olması ihtimali üzerinde durmaktadırlar. Ancak bu alanda düşünce üretenlerden önemli bir kısmı, bu anlaşmanın yarattığı tehlikenin, sendikaların yeni iletişim teknolojilerine uyum sağlayamamasının yaratacağı tehlikeden daha küçük olduğu sonucuna varmaktadır (Fiorito vd. 2000: 471). Bu Faustian anlaşma, elbetteki, yeni iletişim teknolojilerinin sendikaları dönüştürmesi karşılığında “sendikaların ruhunu kaybetmesini” imlemektedir.

Eğer temel hedef emek hareketinin temsilcisi olan sendikaların krizini aşma noktasında yeni iletişim teknolojilerinin nasıl kullanılacağı sorusunun yanıtını bulmak ise, öncelikle krizin doğru bir şekilde tanımlanması ve bu tanımlamaya uygun bir stratejinin belirlenmesi gerektiği açıktır. Bu gereklilik aynı zamanda giderek ticarileşen iletişim ortamını sorgulama ve dönüştürmek hedefini de içermek zorundadır. Kısacası sendikal krizin doğru tanımlanması ve bu tanımlamaya uygun bir strateji oluşturulması sorunsalı aynı zamanda, “emek örgütleri internetin ya da genel olarak yeni iletişim teknolojilerinin dönüşümünde müdahil olamazlar mı?” sorusunu da⁸ içermek zorundadır. Bu sorunun yanıtını verebilmek için üretimin en

⁷ Faust dünyevi bilgi ve güç karşılığında ruhunu ya da tüm manevi değerlerini şeytana satan bir kişi olarak pek çok sanat yapıtına esin kaynağı olmuştur. Faustian anlaşma ise genellikle “gelecekteki sonuçlarını ya da maliyetini düşünmeden şimdiye dair bir kazanımı elde etmeye çalışmak” anlamında kullanılan bir metafordur.

⁸ İnterneti bir yandan mücadelenin aracı, diğer yandan ise mücadelenin konusu olarak gören yaklaşımlar, 1990’ların başından beri oluşan birikimin içerisinde ipuçları düzeyinde de olsa kendisini göstermeye başlamıştır. Bu ipuçlarından en önemlisi Kore’de bir işçi network’ü olan Jinbonet’in 2001 yılında düzenlemiş olduğu “Asian internet Rights” konferansıdır. Jinbonet 1998 Kasım ayında Kore’de kitle örgütlerine bilgisayar ve iletişim

önemli boyutlarından biri durumuna gelen, endüstriden günlük yaşama pek çok alanı etkisi altına alan ve günümüzün "bütünleşmiş dünya kapitalizminin" (Mattelart ve Mattelart, 1998:134) en önemli oluşturucusu olarak gelişen yeni iletişim ağlarının, emekten yana yeniden düşünülmesi ve bu yeniden düşünme sürecinde 1990'lardan itibaren yeni iletişim teknolojileri literatürünün farklı sorun ve yöntemlerinin göz önüne almak anlamlı olacaktır.

Ayrıca, yeni iletişim teknolojilerinin, denetim ve gözetimi iş süreçlerinden -üretim sürecinden- boş zamana ve tüketim sürecine doğru yaygınlaştırması da son derece önemlidir. Emek ve onun örgütleri açısından bu denetim ve gözetim olanaklarının sonuçları hesaba katılmaksızın yeni iletişim teknolojileri-sendika ilişkisine dair gerçekçi bir kavrayış mümkün olmayacaktır.

Son olarak yeni iletişim teknolojilerini emek yanlı bir biçimde ele alırken, en önemli vurgu güç/iktidar kavramına olmak zorundadır. Güç kavramı, yeni iletişim teknolojilerinin tasarımı sürecindeki mühendislik seçimleri, ağ mimarisi ve standartlar, ekonomik, politik ve toplumsal değişimlerle sıkı sıkıya ilişkilidir. Teknolojik tasarım ekonomik ve politik güce aracılık eder ve “bilim ve teknoloji, uğraşılacak sorunların ve uygulamaya konulacak olan bilginin seçimine iştirak eder.... bu seçimler güç ilişkilerinin toplumsal yapısının sürmesini etkiler, şartlarını oluşturur, ya da ortadan kaldırır” (Mansell, 1993: 5). Tasarım aşamasında verili toplumsal iktidarın tercihleri doğrultusunda yapılandırılan teknolojilerin, kapitalizme özgü biçimlerinden arındırılmaları, farklı ve daha insani toplumsal ilişkilerin içerildiği

hizmetleri ve eğitimini sağlamak üzere kurulmuş olan, bağımsız bir örgüttür. Jinbonet aktivistleri, KCTU'nun (Kore İşçi Sendikaları Konfederasyonu) 1997 yılında yaptığı büyük genel grev sürecini desteklemişler ve fikir de bu grev sırasında doğmuştur. Aynı yıl, Japon işçi network'ü JCA-NET, ABD kökenli LaborNet ve İngiltere'den LabourNet'ten aktivistlerle birlikte Seul Uluslararası LaborMedia konferansı düzenlenmiş ve bu konferansta gerçekleşen fikir alışverişi sonrasında bir Kore bağımsız BBS'i (Bulletin Board System-elektronik ilan tahtası) olan Truenet Kore İlerici Ağ Merkezinin kuruluşunu önermiştir. Jinbonet bu önerinin ardından pek çok Kore kitle örgütünün katkılarıyla kurulmuştur ve bugün Kore kitle örgütlerinin eylemci bir yoldaşı olmak yanında, Kore'nin oldukça kredili bir internet servisi sağlayıcısıdır. Jinbonet, gerek emek örgütlerini ve demokratik örgütlenmeleri internet kullanmak adına piyasaya mahkûm etmeyerek, gerekse de kendisine çalışma konusu olarak seçtiği, “internet hakları”, “özgür ve açık kaynak kodlu yazılım” gibi başlıklarla bence önemli bir örnektir.

teknolojilerin yaratılması elbette olanaklıdır (Ansal, 1985). Ancak bu sürecin bilinçli ve kolektif bir çabayla, uzun bir tarihsel dönemi kapsayacağı da unutulmamalıdır.

Kaynakça

Aalto-Matturi, S. (2005); 'The Internet: The New Workers' Hall The Internet and New Opportunities for the Finnish Trade Union Movement', *WorkingUSA: The Journal of Labor and Society*, 8 (2), ss. 469-481.

AFSCME (2002); *Putting Your Union on the Web: A 'How-to' Manual for Union Activists*, <http://www.afscme.org/publications/publicationsindex.cfm> (Mayıs 2009'da erişildi).

AFT (2002); *Union Facts: An Innovative Union*, <http://www.aft.org/> (Kasım 2007'de erişildi).

Ansal, H. (1985); 'Teknolojinin taraflılığı ve üretim ilişkileri', *Onbirinci Tez Kitap Dizisi*, 1, ss.152-171.

Bailey, C. (1999), 'The Labour Movement and the Internet', <http://lmedia.nodong.net/1999/archive/e39.htm>, (Mayıs 2009'da erişildi).

Bélangier, M. (2008); 'Online Collaborative Learning for Labor Education', *Labor Studies Journal*, 33 (4), ss. 412-430.

Bell, D. (1973); *The Coming of Post-Industrial Society*. Newyork, Basic Books Inc. Publisher.

Bibby, A. (2004); *International trade union activity and work of works councils on the Internet*, <http://www.andrewbibby.com> (Mayıs 2009'da erişildi)

Bonefeld, W. (1991); 'The Reformulation of State Theory', *Post-Fordism and Social Form*, W. Bonefeld ve J. Holloway (der) içinde, Wiltshire, MacMillan, ss.35-68

Castells, M., (1996), *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. I.*, Padstow: Blackwell Publishers.

Chaison, G. (2002); 'Information technology: The threat to unions'; *Journal of Labor Research*, 23 (2), ss. 249–259.

Chasion, G. (2005); 'The Dark Side of Information Technology for Unions', *WorkingUSA: The Journal of Labor and Society*, 8 (4), ss. 395–402.

Cockfield, S. (2005); 'Union renewal, union strategy and technology' *Critical Perspectives on International Business*, 1 (2/3), ss. 93-108

Cradden, C., Hall-Jones, P. (2005); 'Change is the only constant', *Focus*, 1(5), ss.10-13

Danscok, M. (1996); *The Trade union Movement and the Internet*, European Labour Studies South Bank University, www.labournet.org.uk/sbu/Internet.html, (Aralık 2006'da erişildi).

Darlington, R. (2000); 'The creation of the e-union: the use of ICT by British unions', İnternet Ekonomisi Konferansı'nda yapılan sunuş, 7 Kasım 2000, <http://members.tripod.co.uk/rogerdarlington/E-union.html> (Kasım 2007'de erişildi).

Dewett, T., Jones, G.R. (2001); 'The role of information technology in the organization: A review, model, and assessment', *Journal of Management* 27, ss.313–346.

Diamond, W.J., Freeman, R.B. (2002); 'Will Unionism Prosper in Cyberspace? The Promise of the Internet for Employee Organization', *British Journal of Industrial Relations* 40, ss.569–596.

Fioriti, J., Bass, W. (2000) 'Information Technology Use in National Unions: An Exploration', *Industrial Relations*, 55 (3), ss.34-45.

Fiorito, J., Jarley, P., Delaney, J. T. (2002), 'Information Technology, US Union Organizing and Union Effectiveness', *British Journal of Industrial Relations*, 40 (4), ss. 627-658.

Fiorito, J., Jarley, P., Delaney, J.T. (2000); 'The Adaptation of Information Technology by U.S. National Unions', *Relations Industrielles/Industrial Relations* 55, ss.451-76.

Fiorito, J., Jarley, P., Delaney, J.T., Kolodinsky, R.W. (2002); 'Unions and Information Technology: From Luddites to Cyberunions?', *Labor Studies Journal*, 24 (4), ss.3–34.

Fiorito, J., Royle, M.T., (2005), 'Information and communications technology use in British unions', *Critical Perspectives On International Business*, 1(2/3), ss. 180-193.

Freeman, R.B. (2005); *From the Webbs to the Web: The Contribution of the Internet to Reviving Union Fortunes*, NBER Working Paper No. 11298

Garnham, N., (1997), 'Editorial', *Media Culture and Society*, 19(4), ss.499-501.

Glass, F. (2003); 'Amplifying the voices of workers: An organizing model for labor communications', *Labor Studies Journal*, 27(4), ss. 1-16.

Golding, P., Murdock, G. (1991), 'Culture, Communications, and Political Economy', *Mass Media and Society*, James Curran, Michael Gurevitch (der.) içinde, London: Edward Arnold, ss.15-32.

Greer, C. (2001), 'E-Voice: How Information Technology is Shaping Life Within Unions', *Journal of Labor Research*, 23 (2), ss.215-235

Greer, C.R. (2002); 'E-Voice: How Information Technology Is Shaping Life within Unions', *Journal of Labor Research*, 23 (2), ss. 215-231.

GUMG. (1976); *Bad news*. Boston, Routledge & Kegan Paul.

Gülalp, H. (1993); *Kapitalizm Sınıflar ve Devlet*, Ankara, Birikim Yayınları.

Gündoğan, N. (2002), 'İnternet ve Sendikal Hareket', *Amme İdaresi Dergisi*, 35(4), ss.121-135.

Hertenstein, E. J., Chaplan, M. (2005), 'The effect of training for internet use among local trade union leaders', *New Technology, Work and Employment*, 20(1), ss.74-85

Kocabaş, F., Canbay-Özgüler, V. (2005), 'Türkiye'de Sendikaların Web Sitelerinin içerik analizi yoluyla incelenmesi', *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(4), ss.157-194.

Kumar, K. (1991); *Prophecy and Progress: The Sociology of Industrial and Post-Industrial Society*, England, Penguin Books.

Lazarovici, L. (1999); 'Virtual Organizing' *America @ Work*, 4 (5), ss. 8-11.

Lee, E. (1997); *The Labor Movement and the Internet: The New Internationalism* London, Pluto Press.

Lee, E., (2000a); 'How the Internet Is Changing Unions' *WorkingUSA*, 4 (2), ss. 56–72.

Lee, E., (2000b), *The Internet belongs to everyone*, <http://www.labourstart.org/icann/ericleebook.shtml>, (Ocak 2009'da erişildi).

Lucore, R.E. (2002), 'Challenges and opportunities: unions confront the new information technologies', *Journal of Labor Research*, 23 (2), ss.201-14.

Mansell, R. (1993); *The New Telecommunications*, London, Sage.

Mansell, R., (1997), 'Strategies for maintaining market power in the face of rapidly changing technologies', *Journal of Economic Issues*, 31(4), ss.969-989.

Mattelart, A., Mattelart, M. (1998); *İletişim Kuramları Tarihi*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Mosco, V., (1988), 'Toward a Theory of State and Telecommunications Policy', *Journal of Communication*, 38 (1), ss.107-124.

Munck, R (1995) *Uluslararası Emek Araştırmaları* Ankara, Öteki Yayınevi.

Munck, R. (2002), *Globalization and Labour: The New 'Great Transformation*, New York: Zed Books Ltd.

Newman, N. (2005); 'Is Labor Missing the Internet Third Wave?', *WorkingUSA: The Journal of Labor and Society*, 8 (4), ss. 383-394.

Pinnock, S.R. (2005); 'Organizing Virtual Environments: National Union Deployment of the Blog and New Cyberstrategies', *WorkingUSA: The Journal of Labor and Society*, 8 (4), ss. 457-468.

Sanders, W.B. (2000); 'Book Review', *Sociological practice: A journal of Clinical and Applied Research*, 2(1), ss.51-53.

Schneider, V., (1997), 'Different Roads to the Information Society? Comparing U.S. and European Approaches from a Public Policy Perspective', *The Social Shaping of Information Superhighways*, H. Kubicek, W.H. Dutton, R. Williams (der.) içinde, Frankfurt: Campus Verlag, ss. 339-357.

Selamoğlu, A., Şenkal, A., (2006), 'Turkish Trade Unions and the Internet Web Use: Challenges and Opportunitites for Union Survival', *İşgüç*, 8 (1).

Shostak, A.B. (1999a); *CyberUnion: Empowering Labor through Computer Technology* Armonk, M. E. Sharpe.

Shostak, A.B. (1999b); 'Organized Labor's Best Bet? CyberUnions!' *WorkingUSA*, 3 (4), ss.120-133.

Shostak, A.B. (2001); 'Tomorrow's CyberUnions: A New Path to Renewal and Growth', *WorkingUSA*, 5 (2), ss.82-105.

Shostak, A.B. (2002), 'Today's Unions As Tomorrow's CyberUnions: Labor's Newest Hope' *Journal of Labor Research*, 23 (2), 237-248.

Stevens, C.D., Greer, C.R. (2005); 'E-Voice, the Internet, and Life within Unions: Riding the Learning Curve', *WorkingUSA: The Journal of Labor and Society*, 8 (4), ss. 439-455.

Stevenson, N. (2008); *Medya Kültürleri*. Ankara, Ütopya Yayınevi.

Symon, G. (2000), 'Information and communication technologies and the network organization: a critical analysis', *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 73 (4), ss.389-414.

Şenkal, A. (2003); 'İletişim Teknolojisi ve Sendikalar: Sanal Sendika ya da İnternet sendikacılığı', *CMİS Dergisi*, 17 (1), ss.30-44.

Templer, A., Solomon, N. (1988); 'Unions and technology: A survey of union use of information technology', *Relations Industrielles*, 43, ss.378–393.

Tsui, L.S., (1991), 'The Use of New Communication Technologies in Third World Countries: A Comparison of Perspectives', *Gazette*, 48(2), ss.71-72.

USW (2007), *Unity and Strength for Workers*, <http://www.usw.org/> (Kasım 2007'de erişildi).

Wageindicator (2007); *Introducing to Wageindicator*, <http://www.wageindicator.org> (Mayıs 2009'da erişildi)

Ward, S., Lusoli W. (2003), 'Dinosaurs in Cyberspace?: British Trade Unions and the Internet', *European Journal of Communication*, 18(2), ss. 147–179.

Waterman, P. (2001); *Globalization, social movements and the new internationalisms*, London, Continuum International Publishing Group.

Webster, F (1995), *Theories of the Information Society*, London: Routledge.

Williams R. (1989); *2000'e Doğru*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

Yager, D. V., Threlkeld, T. S. (1999); 'Workplace Cyberspace -- Going Where No Board Has Gone Before', *Employee Relations Law Journal*, 25 (2), ss. 53-70.

Yıldızoğlu, E. (1996); *Globalleşme ve Kriz*, İstanbul, Alan Yayıncılık